

© А. Дз. Цеплякова

КРЫНІЦЫ ПАХОДЖАННЯ ЛАЦІНСКІХ ЗАПАЗЫЧАННЯЎ КРЫЛАТЫХ СЛОЎ У СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

Крыніцы паходжання лацінскіх запазычанняў крылатых слоў у сучаснай беларускай мове складаюць надзвычай гэтэрагенную сукупнасць і таму патрабуюць класіфікацыі. Іх можна размежаваць, у першую чаргу, на адзінкавыя і комплексныя.

1. Адзінкавыя крыніцы дыферэнцыруюцца на першасныя (арыгінальныя) і другасныя (неарыгінальныя).

1.1. Першасныя крыніцы паходжання маюць толькі лацінскія запазычанні крылатых слоў з уласна лацінскіх крыніц. Да гэтых крыніц адносяцца літаратурныя тэксты, фальклорныя творы, тэксты масавай камунікацыі, назвы твораў мастацтва, выказванні знакамітых асоб – гістарычных (дзяржаўных, палітычных, грамадскіх) дзеячаў, філосафаў і інш., а таксама ананімныя літаратурныя тэксты.

1.1.1. Літаратурныя крыніцы размяжоўваюцца на творы мастацкай літаратуры, эпістальныя тэксты, юрыдычныя тэксты, філасофскія творы, навуковыя і протанавуковыя творы і інш.

1. Мастацкія творы розных відаў і жанраў як крыніцы крылатых слоў падзяляюцца, у сваю чаргу, на паэтычныя і драматычныя:

а) **паэтычныя творы**, напр.: *голая ісціна (праўда) < nuda veritas* (Гарацый, "Carmina", I, 24, 7); *Лаві дзень < Carpe diem* (Гарацый, "Carmina", I, 11, 8); залатая сярэдзіна < *aurea mediocritas* (Гарацый, "Carmina", II, 10, 9); *падліваць масла ў агонь < oleum addere camino* (Гарацый, "Satirae", II, 3, 321-322); *вечны горад < aeterna urbs* (Тыбул, "Carmina", II, 5, 23: "Rómulus aeternae nondúm formáverat úrbis Móenia cónsortí nón habitánda Remó"); *белая варона < alba avis (corvus)* (Ювенал, "Satirae", VII, 202); *У здаровым целе – здаровы дух < Mens sana in corpore sano* (Ювенал, "Satirae", X, 356); *Хлеба і відовішчаў! < Panem et circenses!* (Ювенал, "Satirae", X, 81) і інш.;

б) **драматычныя:**

– трагедыя, напр.: *Праз цярні да зорак < Per aspera (ardua) ad astra* (Сенека, "Hercules furens", 441) і інш.;

– камедыя, напр.: *Не вучы вучонага < Ótínm operam perdis – quia doctum doces* (Плаўт, "Poenulus", 4, 2); *Чалавек чалавеку – воўк < Homo homini lupus*

est (Плаўт, "Asinaria", 493–95); *аб'яцаць залатыя горы* < *montes auri pollicēri* (Тэрэнцій, "Phormio", 67–68); *Колькі галоў, столькі розумаў* < *Quot capita, tot sensus* (Тэрэнцій, "Phormio", II, 4, 14: "Quot homines, tot sententiae"); *Сказана – зроблена* < *Dictum factum* (Тэрэнцій, "Andria", 381); < *Я чалавек,* > і нішто чалавеччае мне не чужое або *Я чалавек, і ўсяго чалавеччага не цураюся* < *Homo sum, humani ni(hi)l a me alienum puto* (Тэрэнцій, "Heautontimorumenos", I, 1, 25) і інш.

2. **Эпістальныя тэксты**, напр.: *Папера не чырванее* < *Epistula non erubescit* (Цыцэрон, "Ad familiares", V, 12, 1); *Прышоў, убачыў, перамог* < *Veni, vidi, vici* (выслоўе Юлія Цэзара, рымскага дыктатара ў 49–44 гг. да н. э., якім ён паведаміў у лісце да свайго сябра Амінтыя аб перамозе ў бітве пры Зелі ў жніўні 47 г. да н. э. над панційскім царом Фарнакам, сынам Мітрадата, пра што згадваецца ў творы старажытнагрэчаскага гісторыка Плутарха "Βίοι Παράλληλοι", перакладзеным на лацінскую мову "Vitae parallelae") і інш.

3. **Юрыдычныя тэксты** (пераважна са зводу законаў рымскага звычайнага права "Leges duodecim tabularum", V ст. да н.э.), напр.: *Адзін сведка – не сведка* < *Testis unus, testis nullus* (формула рымскага права); *Няведанне не вызваляе ад пакарання* < *Imperitia pro culpa habetur* (формула рымскага права); *Няма злачынства без пакарання* < *Nullum crimen sine poena, nulla poena sine lege, nullum crimen sine poena legāli* (формула рымскага права) і інш.

4. **Філасофскія творы**, напр.: *Звычай – другая натура* < *Consuetū do est altera natūra* (Цыцэрон, "De finibus bonorum et malorum", V, 25, 74: "Consuetudine quasi altera quaedam natura efficitur"); *паэтычная вольнасць* < *licentia poëtica* (Сенека, "Quaestiones naturales", II, 44: "Poeticam istud licentiam decet"); *Веды – сіла* < *Scientia potestas est* (Ф. Бэкан, "Novum Organum", 1620: "Scientia et potentia humana in idem coincidunt"); *Я думаю, значыць існую* < *Cogito, ergo sum* (Р. Дэкарт, "Principia philosophiae", 1644); *з пункту гледжання вечнасці* < *sub specie aeternitātis* (Б. Спіноза, "Ethica", 1677); *Няведанне – не доказ або Невуцтва – не аргумент (не апраўданне)* < *Ignorantia non est argumentum* (Б. Спіноза, "Ethica", 1677) і інш.

5. **Навуковыя і протанавуковыя творы**, напр.: *Лепш позна, чым ніколі* < *Potius sero quam nunquam* (Ціт Лівій, "Ab urbe condita", IV, 2, 11); *усімі дазволенымі і недазволенымі сродкамі або усімі праўдамі і няпраўдамі* < *per fas et nefas* (Ціт Лівій, "Ab urbe condita", VI, 14, 10); *Ісціна (праўда) у віне* < *In vino veritas* (Пліній Старэйшы, "Naturalis historia", XIV, 28, 22); *Ні дня без радка* < *Nulla dies sine linea* (Пліній Старэйшы, "Naturalis historia", XXXV, 36, 10); *без гневу і прадузятасці* < *sine ira et studio* (Тацыт, "Annales ab excessu divi Augusti", I, 1); *чалавек разумны* < *homo sapiens* (К. Ліней, "Systema naturae", 1735) і інш.

1.1.2. **Фальклорныя творы** (легенды, паданні, міфы, гістарычныя анекдоты і інш.), напр.: *двухаблічны Янус* (выраз склаўся на аснове старажытнарымскай міфалогіі, дзе Янус – бог часу, а таксама пачатку і канца, уваходу і выхаду, якога на малюнках і ў скульптуры паказвалі з двума тварамі, звернутымі

ў супрацьлеглыя бакі); *тры грацыі* (выраз склаўся на аснове старажытнарымскай міфалогіі, дзе грацыі – тры сястры, багіні маладосці, прыгажосці і радасці, якіх уяўлялі сабе ў выглядзе прыгожых дзяўчын); *філасофскі камень* < *Lapis philosophorum* (выраз са старажытнага падання, вельмі папулярнага ў сярэднявеччы, у якім так называлася не існуючае ў прыродзе рэчыва, што нібыта магло пераўтвараць срэбра і іншыя металы ў золата, а таксама вылечваць усе хваробы); <O> *святая прастата (наіўнасць)*! < *O sancta simplicitas!* (выраз з гістарычнага анекдота XV ст. пра ідэолага чэшскай Рэфармацыі Яна Гуса, які ён ужыў, калі, асуджаны інквізіцыяй у Канстанцы на смерць 6 ліпеня 1415 г., знаходзячыся на вогнішчы, убачыў, як нейкая бабулька (па іншай версіі – стары) у прастадушным рэлігійным памкненні прынесла ахапак вешча і кінула яго ў вогнішча); *Што дазволена Юпіцеру, тое не дазволена быку* < *Quod licet Jovi, non licet bovi* (выслоўе склалася на аснове старажытнарымскага міфа аб тым, як Юпіцер выкраў дачку фінікійскага цара Агенора Еўропу, пераўтварыўшыся ў быка) і інш.

1.1.3. Тэксты масавай камунікацыі:

– дэвіз, заклік, лозунг, напр.: *Смех выпраўляе (бічуе) норавы* < *Casti gat ridendo mores* (дэвіз італьянскай трупы камічнага акцёра Дамініка ў Парыжы, напісаны для яе новалацінскім паэтам Ж.-Б. дэ Сантэлем у XVII ст.); *Хутчэй, вышэй, мацней!* < *Citius, altius, fortius!* (афіцыйны дэвіз сучасных Алімпійскіх гульняў, які быў прапанаваны іх заснавальнікам французскім грамадскім дзеячам П. дэ Кубертэнам, зацверджаны Міжнародным Алімпійскім Камітэтам у 1913 г.) і інш.;

– мова афіцыйных рытуалаў, напр.: *ва векі вякоў* < *in saecula saeculorum* (выраз з формулы праслаўлення Бога падчас хрысціянскага царкоўнага набажэнства); *гораду (Рыму) і свету* < *Urbi et orbi* (выраз з формулы, якая ўжывалася ў час цэрэманіялу абрання папы рымскага з канца XIII ст.); *Так мінае (праходзіць) зямная слава* < *Sic transit gloria mundi* (выслоўе з афіцыйнага рытуалу абрання папы рымскага) і інш.

1.1.4. Назвы твораў мастацтва (пераважна назвы літаратурных тэкстаў), напр.: *навука кахання* < "*Ars amandi*" (назва паэмы Авідзія, створанай у 2–1 да н. э.); *востраў Утопія* < *nova insula Utopia* (выраз з назвы твора Т. Мора "*De optimo statu rei publicae deque nova insula Utopia*", 1516); *добрыя намеры* < "*Pia desideria*" (назва кнігі бельгійскага езуіта Г. Гуго, 1627) і інш.

1.1.5. Выказванні знакамітых асоб – гістарычных (дзяржаўных, палітычных, грамадскіх) дзеячаў, філосафаў і інш.

1. Дзяржаўных і палітычных дзеячаў, напр.: *Чалавек – каваль свайго лёсу* < *Faber est suae quisque fortunae* (выслоўе Апія Клаўдзія, рымскага консула ў 307 г. да н. э., пра што згадваецца ў творы рымскага гісторыка Салюстыяна "Duae epistolae ad Caesarem senem de republica", I, 2: "Appius ait, fabrum esse suam quemque fortunae"); *Карфаген разбураны* < *Ceterum censeo Carthaginem esse delentam*

delendam (выслоўе Марка Катона, рымскага цэнзара ў 184 г. да н. э., якім ён заканчваў кожную сваю прамову ў сенаце, пра што згадваецца ў творы старажытнагрэчаскага гісторыка Плутарха "Βίοι Παράλληλοι", перакладзеным на лацінскую мову "Vitae parallelae"); *Паэтамі не нараджаюцца, а робяцца* < *Poetae nascuntur, oratō res fiunt* (Цыцэрон, "Pro Archia poeta", 8, 18); *Жрэбій кінут* < *Alea jacta est!* (выслоўе Юлія Цэзара, рымскага дыктатара ў 49–44 гг. да н.э., які ў 49 г. да н. э. прыняў смелае рашэнне адкрыта выступіць супраць рымскага сената, пра што згадваецца ў творы рымскага гісторыка Светонія "Vitae XII imperatorum", кніга 1 "Vita divi Ivli", 32); *О час, о норавы!* < *O tempora! O mores!* (Цыцэрон, "In Catilinam", I, 1); *Труп ворага добра пахне* < *Optime olere occisum hostem* (выслоўе Аўла Вітэлія, рымскага імператара ў 69 г., якое ён сказаў пасля перамогі, калі адзін з яго спадарожнікаў жахнуўся агіднаму паху забітых ворагаў, пра што згадваецца ў творы рымскага гісторыка Светонія "Vitae XII imperatorum", кніга 7 "Vita Vetellii", 10); *Грошы не пахнуць* < *Non olet pecunia* (выслоўе Веспасіяна, рымскага імператара ў 69–79 гг., які ўвёў падатак на грамадскія прыбіральні, а калі сын папракнуў бацьку за гэта, паднёс да яго носа сабраныя грошы і прапанаваў панюхаць, ці пахнуць яны, пра што згадваецца ў творы рымскага гісторыка Светонія "Vitae XII imperatorum", кніга 8 "Vita divi Vespasiani", 23) і інш.

2. **Філасафаў**, напр.: *выключэнне з правіла* < *Nulla regula sine exceptione, sed exceptio non imperdit regulam* (выслоўе Сенекі) і інш.

1.1.5. **Ананімныя літаратурныя тэксты**, напр.: *квадратура круга* < *quadratura circuli* (выраз з назвы вядомай з часоў антычнасці матэматычнай задачы аб пабудове з дапамогай цыркуля і лінейкі квадрата, роўнага па плошчы вядомаму кругу, рашыць якую спрабавалі многія пакаленні матэматыкаў, аднак толькі ў 1882 г. было канчаткова даказана, што гэта немагчыма) і інш.

1.2. **Другасныя крыніцы** паходжання крылатых слоў не з'яўляюцца арыгінальнымі. Крылатыя словы з другасных крыніц былі запазычаны, у сваю чаргу, з іншых літаратурных, фальклорных і г.д. тэкстаў (першакрыніц). Дзякуючы аўтарытэту аўтараў другасных крыніц і/або вядомасці іх твораў такія выразы сталі шырока вядомымі і набылі "крылатасць". Пры гэтым звесткі аб першакрыніцы з'яўляюцца неактуальнымі (або ўвогуле невядомымі) для носьбітаў мовы (першая крыніца аказваецца забытай або нападзубытай, паколькі выраз стаў вядомым дзякуючы свайму другаснаму выкарыстанню).

У якасці другасных крыніц паходжання могуць выступаць усе вызначаныя вышэй крыніцы (гл. 1.1.).

Першакрыніцы тых выразаў, якія сталі крылатымі дзякуючы ўжыванню другасных крыніцаў, могуць быць як уласна лацінскія, так і няўласна лацінскія (пераважна старажытнагрэчаскія).

1.2.1. **Уласна лацінскія першакрыніцы** прадстаўлены **выказваннямі** **асоб** – гістарычных (дзяржаўных, палітычных, грамадскіх) дзея-

чаў і інш., напр.: *Часы мяняюцца <і мы мянемся разам з ім> <Tempora mutantur nos et mutamur in illis* (выслоўе франкскага імператара Лотара I: "Omnia mutantur et nos mutamur in illis", пра што згадваецца ў кнізе нямецкага паэта М. Барбонія "Deliciae poetarum Germanorum", 1612; стала шырока вядомым пасля выхату ў свет зборніка вершаў Дж. Оўэна "Epigrammata", 1613) і інш.

1.2.2. Няўласна лацінскія першакрыніцы – гэта літаратурныя, фальклорныя творы і інш.

1. Літаратурныя творы, напр.: *Дзе добра, там і айчына (радзіма) <Ubi bene, ibi patria* (выслоўе паходзіць з невядомага верша Сафокла [Бабічев 1997, с. 810–811; Берков 2000, с. 116], які перакладзена ў камедыі Арыстафана "Πλοῦτος", 1151, перакладзенай на лацінскую мову "Plutus", і паўторана ў аднайменнай трагедыі Пакувія; стала крылатым пасля таго, як Цыцэрон перафразаваў варыянт Пакувія ў "Tusculanae disputationes", V, 37, 108: "Itaque ad omnem rationem Teucris vox accommodari potest: Patria est ubicumque est bene") і інш.

2. Фальклорныя творы, напр.: *яблык разладу <malum discordiae* (выраз склаўся на аснове старажытнагрэчаскага міфа пра багіню разладу Эрыду; стаў крылатым пасля таго, як яго ўжыў рымскі гісторык Юсцін, II–III ст.) і інш.

2. Комплексныя крыніцы паходжання крылатых слоў, запазычаных з лацінскай у беларускую мову – гэта сукупнасць некалькіх крыніц, кожная з якіх з'яўляецца актуальнай для носьбітаў беларускай мовы. У выніку аналізу моўнага матэрыялу вылучана наступная дыяхранічная мадэль комплексных крыніц з рознай колькаснай прадстаўленасцю яе кампанентаў.

Няўласна лацінскія крыніца + уласна лацінскія крыніцы, напр.:

Маўчанне – знак згоды <Silentium videtur confessio або *Qui tacet – consentire videtur* (выслоўе з трагедыі Сафокла "Τραχίνια", III, вядомай з 439 да н. э., перакладзенай на лацінскую мову "Trachiniae"; выслоўе з твора Сенекі Старэйшага "Controversiae", X, 2, 6; выслоўе са зводу законаў рымскага звычайнага права "Leges duodecim tabularum", V ст. да н.э.; выслоўе, змешчанае папай рымскім у 1294–303 гг. Баніфацыем VIII у зборніку папскіх дэкрэталій і канонаў "Sextus", 1298 – трэцяя часткі зводу законаў кананічнага права "Corpus juris canonici");

Жыццё – барацьба (выслоўе з трагедыі Эўрыпіда "Ἰκέτιδες", 550–551, вядомай з 423 да н.э., перакладзенай на лацінскую мову "Supplices"; выслоўе з твора Сенекі "Epistolae morales", 96, 5: "Vivere militare est", вядомага з 64 н. э.; выслоўе з лацінскага перакладу Св. Пісання 1546 г. "Biblia sacra vulgatae editionis", Iob, 7, 1: "Militia est vita hominis"; выслоўе М. Лютэра: "Muss der Mensch immer im Streit sein auf der Erden?" [Büchmann 1972, S. 409]; выслоўе з трагедыі Вальтэра "Le Fanatisme, ou Mahomet le prophète", 1736: "Ma vie est un combat") і інш.

3. Частка крылатых слоў з нелацінскіх крыніц (пераважна старажытнагрэчаскіх) трапіла ў беларускую (як і ў іншыя еўрапейскія мовы) у перакладзе

на латинську мову, напр.: *няписаны закон* ← *jura non scripta* (< ἄγραφος νόμος – вираз паходзіць з законаў Салона, паміж 640 і 635 – каля 599 да н. э., аднаго з грэчаскіх архонтаў, рэфарматара, які, паводле старажытных паданняў, належаў да т. зв. "сямі мудрацоў", пра што згадаў Андакід у адной са сваіх прамоў "Περὶ τῶν μυστηρίων", перакладзенай на латинскую мову "De mysteriis"); *Пазнай самога сябе* ← *Nosce te ipsum* (< Γνωθι σεαυτόν – выслоўе Фалеса, аднаго са знакамітых "сямі мудрацоў старажытнасці", якое, паводле падання, было напісана на франтоне храма Апалона ў Дэльфах, пра што згадваецца ў творы Дыягена Лаэртцыя "De vitis dogmatis et arophthegmatis eorum qui in philosophia claruerunt", I, 13, 40); *Пра мёртвых (нябожчыкаў) або добра, або нічога або Пра мёртвых (нябожчыкаў) альбо нічога, альбо добрае* ← *De mortuis aut bene, aut nihil* або *De mortuis ni(hi)l nisi bene* (< Τὸν τεθνηκότα μὴ κακολογεῖν – выслоўе Хілона, аднаго з "сямі мудрацоў", пра што згадваецца ў творы Дыягена Лаэртцыя "De vitis dogmatis et arophthegmatis eorum qui in philosophia claruerunt", I, 3, 2, § 70) і інш.

Літаратура

Бабичев, Н.Т. Словарь латинских крылатых слов / Н.Т. Бабичев, Я.М. Боровский; под ред. Я.М. Боровского. – М.: ТЕРРА, 1997. – 960 с.

Берков, В.П. Большой словарь крылатых слов русского языка / В.П. Берков, В.М. Мокиенко, С.Г. Шулежкова. – М.: Русские словари; Астрель; АСТ, 2000. – 624 с.

Büchmann, G. Geflügelte Worte. Der Zitatenschatz des deutschen Volkes / G. Büchmann. – 32 Aufl. – Berlin: Haude & Spenersche Verlagsbuchhandlung, 1972. – XVI, 1039 S.